

Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları*

Bilal Altan**

Mehmet Akbaş***

ORCID: 0000-0002-0194-3516

ORCID:0000-0001-2345-6789

Ercan Çağlayan****

ORCID:0123-6547-8912-2125

Öz

Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Mütarekesi ile I. Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Mütareke'nin sağladığı imkânla Osmanlı topraklarında, başta İngiltere olmak üzere savaşın galibi devletlerce gerçekleştirilen işgaller, yeni bir siyasi alan oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin akıbetinin belirsizliğinde yeni siyasi alan, Kürtlerin de içinde bulunduğu farklı etnik unsurlarda ayrılıkçı düşünceler doğurmuştur. Kürtler, Mütareke öncesinde İslami ve Osmanlılık kimliğini yoğun bir şekilde benimserken; Mütareke sonrasında, Kürtlerin özellikle İstanbul merkezde yaşayan aydın kesim ve ileri gelenlerin bir kısmında, Osmanlılık kimliğinin zayıfladığı bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte söz konusu kesim, etnik kimliğe dayalı devlet kurma çabasında farklı hizipleri bünyesinde toplayan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluşunda yer almıştır. İstanbul merkezli Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin; İstanbul'da kendisine bağlı kuruluşları bulunmaktaydı. Bağlı kuruluşlarla Kürtlerin siyasi temsiliyetini sağlamak, Kürt dili, edebiyatı, tarihi üzerine incelemeler yapmak, kadınların örgütlenmede rol almasına destek sunmak ve sâire amaçlanmıştır. Diğer taraftan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin, Kürt yoğunluklu bölgelerde şubeler açtıkları görülmektedir. Şubelere yüklenen misyon, Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin amacına ulaşması için Kürtler arasında kitlesel destek sağlamak ve bu desteğe dönük bilinç oluşturmaktır. Bu makalede, özellikle arşiv belgeleri ve süreli yayınlardan yararlanmak suretiyle ve geniş bir literatür çalışmasıyla Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin hem bağlı kuruluşlarının hem de şubelerinin hangileri olduğu, ne gibi girişimlerde bulunduğu belirlenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürdistan Teâlî Cemiyeti, Şube, Bağlı Kuruluşlar, Mütareke Dönemi, Anadolu Hareketi

Gönderme Tarihi: 19/02/2019

Kabul Tarihi:22/03/2019

*Bu makale; yazarın "Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, E-Posta:altanbil@gmail.com

***Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-Posta: makbas72@hotmail.com

****Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Posta: caglayanercan@gmail.com

The Branches And Affiliations Of The Kurdistan Forward Society

Bilal Altan

ORCID: 0000-0002-0194-3516

Mehmet Akbaş

ORCID:0000-0001-2345-6789

Ercan Çağlayan

ORCID:0123-6547-8912-2125

Abstract

The Ottoman State withdrew from the World War I by signing the Armistice of Mudros. Making the use of the chance provided by it, the occupations realized soon after in the Ottoman territories by the winners of the war, especially by England, had created a new political space. This new political space in the uncertainty of the fate of the Ottoman State created separatist ideas in different ethnic groups including Kurds. This was a period in which among some of the intellectuals and notable Kurds, especially those of living in the center of İstanbul, Ottomanism declined after the armistice, in spite of the fact that Kurds before the armistice internalized the Islamic and Ottomanism identity. Within that period, the mentioned groups played a role in the establishment of the Kurdistan Forward Society, which embodied various factions to establish a state based on ethnic identity. Based in İstanbul, the Kurdistan Forward Society had affiliate associations. Undertaking political representation of the Kurds, making studies on Kurdish language, literature, history, and supporting women to take role in the organization were some of the activities that were aimed to realise by the affiliated organizations. On the other side, it is seen that the Kurdistan Forward Society opened branches in the heavily Kurdish populated regions. The branches undertook the mission of providing a mass support among the Kurds and creating awareness in order to realize the aims of the Kurdistan Forward Society. This study aims to determine the affiliates and branches of the Kurdistan Forward Society and what kind of activities they carried out by utilizing document archiving, periodicals and conducting a extensive literature review.

Keywords: Kurdistan Forward Society, Branch, Affiliations, Armistice Period, Anatolian Movement

Received Date: 19/02/2019

Accepted Date: 22/03/2019

Общество по улучшению положения Курдистана, его филиалы и связанные с ним организации

Резюме

Османская империя вышла из Первой Мировой Войны с подписанием Мондросского мирного соглашения. Благодаря возможности, предоставленной перемирием, оккупация на территории Османской Империи, осуществленная странами, одержавшими победу во главе с Англией, создала новое политическое пространство. В условиях неопределенности судьбы Османской империи новая политическая сфера породила сепаратистские идеи в различных этнических группах, включая курдов. До соглашения курды принимали Исламскую и Османскую идентичность, то после соглашения, в особенности после перемирия у некоторых интеллектуалов и видных деятелей, живущих в центре Стамбула, был период ослабления османской идентичности. В этом период различные группы приняли участие в создании «Общества по Улучшению Положения Курдистана», который представлял различные фракции в попытке создать государство, основанное на этнической идентичности. Расположенный в Стамбуле центр «Общества по Улучшению Положения Курдистана» имел свои связанные организации в этом же городе. Связанные с обществом организации осуществляли политическое представительство Курдов, исследования в области языка, литературы и истории, оказывали помощь женщинам принять участие в организации. С другой стороны, в областях густонаселенных курдами наблюдалось открытие филиалов «Общества по Улучшению Положения Курдистана». Миссией филиалов было осуществление массовой поддержки среди курдов и повышение осведомленности об этой поддержке для достижения цели «Общества по Улучшению Положения Курдистана». Целью данной статьи является, при помощи использования архивированных документов и периодических изданий, а также обширной литературы, определение и разъяснение связанных организаций и филиалов «Общества по Улучшению Положения Курдистана» и выполненных ими дел.

Ключевые слова: Общество по Улучшению Положения Курдистана, Филиал, Связанные Организации, Период Соглашения, Анатолийское Движение.

Получено: 19/02/2019

Принято: 22/03/2019

Giriş

Osmanlı Devleti açısından I. Dünya Savaşı'nı sonlandıran Mondros Mütarekesi'nin, Devletin toparlanabilmesi ve savaşın yol açtığı tahribatı gidermesi bakımından bir fırsat sunamamasının nedenleri arasında, Mondros Mütarekesi'nin ağır şartları ve başlayan işgaller bulunmaktaydı. Mütareke Dönemi'nin kendine has siyasi ortamı, Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki etnik kesimlere, bağlılık ya da ayrışma temelinde bir platform sunmuştur. Bu platformda, cemiyet kurup örgütlenmeye giderek, kendisini hissettiren unsurlardan biri Kürtlerdi.

Kürtler açısından Mütareke Dönemi'nin ve Kürt milliyetçi faaliyetlerinin merkezi konumundaki örgütlenme olan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin yasal kuruluşuna dair üç önemli veri bulunmaktadır: Birincisi, Emniyyet-i Umûmiyye Müdürlüğü'nce hazırlanıp Dâhiliyye Nezâreti'ne verilen ve cemiyetlerin kuruluş tarihini, amacını, idare heyetini gösteren listedir. İlgili listede Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluş tarihi; “17 Kânûn-ı evvel sene 1334” [17 Aralık 1918] şeklinde geçmektedir.¹ İkincisi, İstanbul Valiliği'nin Dâhiliyye Vekâleti'ne yazdığı 27 Nisan 1939 tarih ve 6733/7454 sayılı gizli bir yazıdır. Yazıda, Şubat 1919'da İstanbul'da Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kurulduğu belirtilmektedir.² Üçüncü veri ise Dâhiliyye Nâzırı Ali Kemal Bey'in Sadâret'e verdiği 11 Mayıs 1335 tarihli yazıdır. Sadâret'e sunulan adı geçen yazıda Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluşuna ilişkin şu ifade yer almaktadır: “*Â'yândan Seyyid Abdülkadir Efendi Hazretlerinin taht-ı riyâsetlerinde zevât-ı ma'lûmeden mürekkebe olarak Der-sââdet'te teşekkül eden ve 17 Kânûn-ı evvel 1334 târihinde ale-l-usûl ilm ü haber i'tâ edilmiş olan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ne...*”³ Anlaşılan resmi makamlarca Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluş tarihi belirlenmesinde, Cemiyetin vesikasının alındığı gün baz alınmıştır. Kürdistan Teâlî Cemiyeti, kuruluş bildirisini Dâhiliyye Nezâreti'ne verdiği 17 Aralık 1918'e kadar henüz yasal bir statü kazanmamıştır. Yasal statü kazanmasının, Dâhiliyye Nezâreti'nce 19 Şubat 1919 tarih ve 74 sayılı karara binaen, Cemiyetin kuruluşuna onay verilmesiyle gerçekleştiği söylenebilir.

Dönemin resmi kayıtları, Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluş amacını; “*Kürdistan sekenesinin hukuk-i meşrûasının muhâfaza ve maârif ve iktisâdiyyât ve*

¹ BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

² Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, Cilt 2, İstanbul: Ülkü Matbaası, 1975, 53.

³ BOA, BEO 4579/343409/1, 19 Haziran 1919.

*ictimâiyyâtının teâlî ve inkişâfına hâdim olmak maksadiyle...*⁴ diye vermektedir. Kürdistan Teâlî Cemiyeti nizamnamesinin 1. maddesinde: “*Kürdlerin menâfi-i umûmiyyesinin te'mîn ve teshîli inkişâfı maksadiyle...*”;⁵ ikinci maddesinde ise: “*Cemiyet maksadına vüsûl için, her lisânda yevmî ve mevkût gazete, risâle ve kitâblar neşr ve mütalâahaneler, mektebler ve matbaalar te'sis edecek ve gece dersleri, konferanslar verecek ve münâsib yerlere hey'et-i irşâdiyyeler gönderecek ve her nev'i müessesât-ı hayriyye ve ictimâiyye vücûda getirecektir.*”⁶ denilmektedir. Resmi kuruluş vesikası ile Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin nizamnamesinde çizilen amaçsal çerçeve, Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin siyasi hüviyetine ilişkin bir ipucu sunmamaktadır.

Kürdistan Teâlî Cemiyeti nizamnamesinin birinci maddesinde şube teşkiline ilişkin: “... Kürdistan'da ve ind-el-hâce sâir yerlerde şu'beler küşâd edecektir...”⁷ hükmü yer almıştır. Cemiyet nizamnâme-i dâhilisinde: “*Cemiyetin Kürdlerle meskûn her vilâyet, livâ, kazâ ve hâiz-i ehemmiyyet nâhiye merkezlerinde birer şu'besi vücûda getirilecektir.*”⁸ denilirken; Cemiyet yayınladığı bir beyannamesinde: “*Kürd cihânını şâmil olan hareket-i milliyyemizin medar-ı istinâdı olacak Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubâtının her şehirde sûret ve intizâm ile te'sisi menâfi-i hayatiyyemiz icâbâtındandır.*”⁹ vurgusu yapılmıştır. Nizamname, nizamnâme-i dâhili ve beyanname doğrultusunda Kürt yoğunluklu coğrafyaya dâhil olduğu kabul edilen birçok yerde şubeler açılmıştır.

Nizamnâme-i dâhilide, şubelerin biri “*vezâif-i esâsiyye*” diğeri “*vezâif-i umûmiyye ve resmiyye*” diye iki türlü görevi olduğu belirtilmiştir. Şubelerin esas görevi kapsamında, kendi merkezlerinde yerleşik Kürtlerin ilmen, ahlaken ve ruhen yükselme ve ilerlemesi için vaazlar, konferanslar, müsamereler tertiplemek suretiyle hizmet etmek, eğitim amaçlı dini ve ictimai risaleler yayınlamak, yardıma muhtaç olanları himaye etmek gibi hususlar yer almaktadır. Genel ve resmi görevi ise yapılan iş ve işlemleri rapor ederek merkeze sunmaktır.¹⁰

Kürdistan Teâlî Cemiyeti reisi Seyyid Abdülkadir'in, Kürtlerle meskûn bölgelerde şube teşkili için Emin Ali Bedirhan ile birlikte bizzat inisiyatif aldıkları, imza attıkları 30 Ocak 1919 tarihli bir telgrafnameden anlaşılmaktadır. Siirt eski

⁴ BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

⁵ *Kürdistan Cemiyeti Nizâm-nâmesi*, 1.

⁶ *Kürdistan Cemiyeti Nizâm-nâmesi*, 1.

⁷ *Kürdistan Cemiyeti Nizâm-nâmesi*, 1.

⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 220.

⁹ *Serbestî*, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Beyân-nâmesi”, 28 Nisan 1919.

¹⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 221.

mebusu Tilloyi Şeyh Nasreddin ve birkaç kişiye daha ulaştırılan telgrafta, kendilerinden şube teşkili için gönderilen program doğrultusunda hareket etmeleri istenmekteydi.¹¹

Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin yayın organlarından biri konumundaki *Jîn*'in 9 Mart 1920 tarihli nüshasından, genel merkezce kabul gören 19 şubenin kurulmuş olduğu¹² ve iletişim için merkezle şifrelerle bağlantı kurdukları anlaşılmaktadır.¹³ Cemiyet üyelerinden Memduh Selim Bey, Kürdistan Teâlî Cemiyeti merkezindeki söyleşisinde, Kürdistan'da kurulan şubelerin bölgede sükûnetin korunmasındaki tesirlerine vurgu yapmaktadır.¹⁴ Diyarbakır, Ma'mûret-ül-azîz ve Bitlis vilayetlerinde açılmasına resmen izin verilen şubeler, İstanbul'dan getirtilen nizamname ve Cemiyete ait mühürlerle faaliyete geçmiştir.¹⁵

1. Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Şubeleri

1.1. Diyarbakır Şubesi

Diyarbakır,¹⁶ Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında mühim bir yer edindiği¹⁷ gibi şark vilayetlerinin siyasal açıdan merkezini oluşturmaktaydı. Siyasi fikir ve eylemleriyle çevresine her zaman tesir edebilecek potansiyeli haiz Diyarbakır için Kurmay Albay Halit Bey: "*Mütâreke devrinde Kürdçülüğün Kâbesi*" yakıştırmasında bulunmuştur.¹⁸ Hareketli bir entelektüel hayatı haiz Diyarbakır'deki Kürt aydın çevresi, İstanbul'a göre çok daha açık milliyetçi ifadeler kullanıyordu.¹⁹ Kürt milliyetçi potansiyeli, Diyarbakır'ı Osmanlı Devleti ve Anadolu Hareketi²⁰ açısından kontrol altında tutulması gereken bir merkez kılmaktaydı.

¹¹ BOA, BEO 4579/343409/9, 11 Mayıs 1919.

¹² *Jîn*, 33, 9 Mart 1920.

¹³ Cemiyet üyelerinden Seyyid Mehmed, şarktaki şubelerle iletişim için şifreler yaptıklarını, ancak bunları kullanmadıklarını belirtmektedir. Bu konuda bk. *Vakit*, "Kürd Cemiyeti'nde Kimler İstiklâl, Kimler Muhtâriyyet Taraftarıymış?", 19 Mayıs 1925.

¹⁴ *Jîn*, 21, 18 Haziran 1919.

¹⁵ Ziya Göğem, *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ Akmansü*, (1954), 1: 63.

¹⁶ Amid, Amidi, Amida, Augusta, Kara-Amid, Karakale, Karacakale, Hamîd, Karahamîd, Diyar-Bekr, Diyarbakır kente dair tarihsel süreçteki farklı adlandırmalar olup kentin adı, 10 Aralık 1937 tarih ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile "Diyarbakır" olarak değiştirilmiştir. Bu konuda bk. Ercan Çağlayan, "*Tek Parti Dönemi'nde Diyarbakır (1923-1950)*", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012, 1-13. Zamansal çerçevesinden dolayı çalışmada Diyarbakır ismi tercih edilmiştir.

¹⁷ Ercan Çağlayan, Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Diyarbakır'deki Yansımaları (1908-1923), *Tarihte Kürtler ve Kürdistan: Osmanlı Dönemi Uluslararası Sempozyum* (Mardin Artuklu Üniversitesi & Selahaddin Üniversitesi-Erbil, 16-18 Nisan 2013), 4.

¹⁸ Göğem, *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ Akmansü*, 67.

¹⁹ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çev. Nevzat Kıraç, Bülent Peker, Leyla Keskiner v.d. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, 125.

²⁰ Anadolu Hareketi, Mustafa Kemal liderliğinde ve halkın desteğiyle İtilaf Devletleri'nin Osmanlı topraklarında başlattıkları işgallere karşı direnen ve gelişen hareketin genel adıdır. Anadolu Hareketi; İtilaf Devletleri dışında Osmanlı hükümetlerine, aralarında Kürdistan Teâlî Cemiyeti, bağlı kuruluş ve şubelerinin yer aldığı tüm muhalif kesimlere karşı yoğun bir mücadele vermiştir.

İstanbul merkezli Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluşunda güçlü ve nüfuzlu Kürt aileleri rol oynarken, Cemilpaşazâdelerin²¹ bu süreçte ikinci planda kaldığı söylenebilir. Ancak Diyarbakir Kürd Kulübü veya Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti büyük ölçüde Cemil Paşa ailesinin teşebbüslerinin bir sonucuydu. 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmed Cevdet, 9. Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği şifrede, Diyarbakir şubesini kastederek: “*Kürd Kulübü'nde âmil-i müessir olanlar Cemilpaşazâdelerdir.*”²² demektedir.

Şeyh Ahmed Gülşeni Tekkesi'nde babası Kasım Bey'den destek almak suretiyle Ekrem, Cerciszâde Fikri ve Ganizâde Reşad'ın çabalarıyla Diyarbakir Vilâyeti'nden de izin alınarak, halkın dört bini bulan geniş katılımı ile büyük bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Katılımın yüksek olması için hatırı sayılır kişilere davetiyeler gönderilmiş, şehrin çeşitli yerlerine ilanlar asılmıştır.²³

Toplantıda; İstanbul'un yabancı devletler tarafından işgal edildiği, Osmanlı Devleti'nin artık yıkıldığı, bütün Kürtlerin birleşmesi gerektiği, aksi takdirde Kürdistan'ın Ermenistan gibi olacağı Hoca Hamdi Efendi gibi konuşmacılar tarafından dile getirilmiştir. Hatta Hoca Hamdi Efendi'ye göre: “*Cismi Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye kangren olmuş ve bu korkunç hastalık bütün Osmanlı ülkesini sarmak üzeredir. Kangren olmuş bu uzvun yegâne halâs çaresi bıçaktır. Uzvun kangrenli kısmını kurtarmak lâzımdır.*”²⁴

Toplantının bitip kalabalığın dağılmasından sonra Kürt milliyetçiliğini benimsemiş, ulema, eşraf, tüccar ve gençleri kapsayan kırk kadar kişi, toplantının gerçek nedeni ve amacının bilincinde olarak müzakereyi başlatmışlardır. Kısa bir müzakereden sonra Kürt birliğini sağlamak, merkezi Diyarbakir olmak üzere siyasi bir cemiyet kurmak, vilayet ve diğer gerekli diğer makamlara başvurup resmi izin almak, Cemiyetler Kanûnu'na göre genel ve iç tüzükleri düzenlemek kararlarını almışlardır. Bu

²¹ Cemilpaşazâdeler adını Diyarbakirli Ahmed Cemil Paşa'dan almaktadır. Ahmed Cemil Paşa, 1837 yılında Diyarbakir'de doğmuştur. Hafız Mustafa Efendi'nin oğludur. Osmanlı Devleti'nde Diyarbakir, Siirt, Midyat, Kâhta, Yemen, Hudeyde gibi birçok yerde memurluk yapmıştır. Dördüncü rütbe Mecidi ve Osmani nişanları ihsan edilmiştir. 1902'de vefat etmiştir. Vefatında 11 oğlu, üç kızı vardı. Cemal Paşa, Diyarbakir'in en zenginlerinden biri olup, birçok köye sahipti. Aristokrat bir yapıyı haiz ailenin İbrahim, Cevdet, Kadri, Ekrem ve Şemseddin gibi fertlerinin bir kısmı Avrupa'da tahsil görmüşlerdir. Aile, şehirli Kürt seçkinlerini temsil etmektedir. Bu konuda bk. BOA, DH. SAİD. d 4/106; Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, , Ankara: Beybun, Yayınları, 1992, 8-11; Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler*, çev. Burcu Yalçınkaya, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010, 228.

²² *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, Cilt 4, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996, 7.

²³ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 27-28.

²⁴ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 29.

hususla görevlendirilen Reşid, Fikri, Ekrem ve Ömer tarafından vilayete başvurulup, gerekli izin alındıktan sonra Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti kurulmuştur.²⁵

Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti'ne Kasım Bey'e ait olan bir ev tahsis edilerek, burasının Cemiyetin resmi merkezi olması sağlanmıştır. Kapısının üzerine Kürdistan Cemiyeti ismini taşıyan bir levha da asılmıştır.²⁶ Ertesi gün tekke toplantısının son oturumunu gerçekleştiren kişiler, davetle Cemiyet merkezine gelmiştir. İzinname ve nizamnameler okunup, Diyarbakir şehri ve Kürdistan'ın diğer şehirlerinde neler yapılması gerektiği görüşülmüştür. Ayrıca Ekrem, Reşad, Fikri ve Ömer'in yer aldığı Cemiyetin idare heyeti de oluşturularak reisliğe Ekrem seçilmiştir.²⁷ Diyarbakir Vali Vekili Faik'ten Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta da, Cemilpaşazâde Ekrem Bey reis; Kasım, Doktor Fuad, Ganizâde Reşad, Doktor Cevdet, Cerciszâde Ragıp idare heyeti üyeleri ve Hacı Hamîdzâde Fikri kâtip olarak geçmektedir.²⁸ Sonradan Cemiyete mevki, nüfuz ve tecrübeleri ile yaşlı kimselerin dâhil olması üzerine, bu kişileri de kapsayan yeni bir idare heyetine ihtiyaç duyulmuştur. Cemiyet merkezine yapılan davete genel kurul üyelerinden üç yüz kişinin katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda yeni idare heyeti seçilmiştir. Cemiyet reisi Kasım Bey, riyaset müşavirleri Hoca Hamdi Efendi ile Ganizâde Doktor Cevdet, reis muavini Ekrem Bey,²⁹ kasadar Kerim Efendi [Cerciszâde Abdülkerim], üyeler Ömer Reşid, Fikri Bey'lerdi. Heyet, biri propaganda diğeri neşriyat işleri ile uğraşmak üzere iki gruba ayrılmıştır.³⁰

Ekrem Cemil Paşa, Cemiyetin; Avukat Hacı Muhammed Efendi, Doktor Fuad, Palulu Şeyh Şerif ve Pirinccizâde Sıdkı Bey'in de aralarında bulunduğu toplumun farklı kesimlerinden beş yüzü geçen bir üye sayısına ulaştığını belirtmektedir.³¹ Diğer bir üye Doktor Fuad 300 civarında;³² Kadri Cemil Paşa, sadece Diyarbakir merkezden binden fazla mensubu olduğunu söylerken;³³ Göğem de, Cemiyete Kürt milliyetçiliği hayali ile

²⁵ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 30.

*Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti çalışmalarına başlayıp ilerleme kaydedince, ilk merkez olan ev, dar gelmeye başlamış, bunun üzerine Diyarbakir'in kadim eşraflarından ve aynı zamanda Cemilpaşalarla akraba Çerkezzâdelerin iki katlı, geniş ve çeşitli salonları, odaları, bahçesi olan selamlık daireleri kiralanmıştır. Bu konuda bk. Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 30.

²⁶ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 30.

²⁷ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 30.

²⁸ BOA, DH. ŞFR. 659/130/1, 28 Şubat 1920.

²⁹ Göğem, Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti idare heyetindeki Ekrem'i kâtip, Hacı Akdi'yi (Ahti) idare heyetinde arzuhalci olarak almıştır. Bu konuda bk. Göğem, *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ Akmansü*, 64.

³⁰ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 31-32.

³¹ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 31.

³² *Vakit*, "Doktor Fuad Kimdir, Ne Yapmak İstiyordu?", 7 Mayıs 1925.

³³ Zinnar Silopî (Kadri Cemil Paşa), *Doza Kürdistan*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2014, 62.

yaşayan, cahil aşiret reislerinden çıkar peşinde koşanların bir kısmının da katılımıyla hatırı sayılır bir kitlenin destek verdiğinden bahsetmektedir.³⁴ Nusaybin, Savur, Silvan ve Lice’de kendisine bağlı şubeler açan Diyarbekir Kürdistan Cemiyeti, Maden, Ma’mûret-ül-azîz ve Malatya’dan da taraftar bulmuştur.³⁵

Dönemin Osmanlı mülki makamlarının yazışmalarında “Kürd Cemiyeti”,³⁶ *Osmanlı Kürd Teâlî Cemiyeti*”,³⁷ “Diyarbakir Kürd Teâlî Cemiyeti”,³⁸ “Diyarbakir Kürd Kulübü”,³⁹ “Osmanlı Kürd Teâlî Kulübü”,⁴⁰ gibi farklı şekillerde isimlendirilen Cemiyet, esasında doğrudan İstanbul merkezli Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin bir şubesi hüviyetini haiz değildi ve her iki cemiyet birbirinden bağımsız olarak kurulmuştur. Diyarbakir Kürd Cemiyeti’nin ve kendisine bağlı şubelerinin, sonradan muhtemelen Nisan 1919 yılında Kürdistan Teâlî Cemiyeti’ne bağlandığı Serbestî’de yer alan bir haberden öğrenilmektedir. “Diyarbakir’deki Kürd Kulüpleri” başlığı taşıyan yazıda, durum şu sözlerle açıklığa kavuşturulmaktadır: “Diyarbakir şehriyle mülhakâtında teşkil eden Kürd kulüpleri, sûret-i hareket ve idâre hakkında ta’limât almak üzere İstanbul Kürdistan Teâlî Cemiyeti Merkez-i Umûmiyyesi’ne mürâcaât eylemişler ve Cemiyetimizce verilen cevâbta, diğer vilâyetlerde yapılan teşkilât gibi, vilâyet dâhilinde bulunan kulüplerin vilâyet merkezinde müctemi’ hey’ete merbût bulunması, vilâyet merkezinin de İstanbul merkez-i umûmiyyesine rabtî iş’âr kılınmıştır.”⁴¹

Diyarbakir Kürd Cemiyeti’nin, Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nden bağımsız olduğu hükmünü doğrulayan diğer iki husustan birini, kapatıldığı süreçte Cemiyet reisi olan Kasım Bey’in, oğlu Ekrem Bey’in kanuni takibatının devamı ve kendisi Cemiyetten re’sen ihraç edilmek şartıyla Cemiyetin yeniden kurulmasına, bunun olmaması halinde İstanbul’daki Kürd Cemiyeti şubesi olmak üzere yeni bir cemiyet teşkiline izin verilmesi talebi oluşturmaktadır.⁴² Diğer husus ise Ekrem’in Diyarbakir Kürd Cemiyeti’nin kendisine bağlı şubeler açtığı ve İstanbul’daki Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin kendilerinden sonra kurulduğu yönündeki açıklamasıdır.⁴³

³⁴ Göğem, *Kurmay Albay Daday’lı Halit Beğ Akmansü*, 64.

³⁵ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 31.

³⁶ BOA, DH. ŞFR. 630/66/1, 16 Mayıs 1919.

³⁷ BOA, DH. ŞFR. 635/18/1, 22 Haziran 1919.

³⁸ BOA, DH. ŞFR. 632/84/1, 28 Mayıs 1919.

³⁹ ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 48, Gömlek No: 56, Belge No: 56, 7 Temmuz 1919; *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi*, 5, Vesika 106 (Eylül 1953).

⁴⁰ *Vakit*, “Doktor Fuad Kimdir, Ne Yapmak İstiyordu?”, 7 Mayıs 1925.

⁴¹ *Serbestî*, “Diyarbakir’de Kürd Kulüpleri”, 29 Nisan 1919.

⁴² BOA, DH. ŞFR. 635/18/1, 22 Haziran 1919.

⁴³ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, 31.

İngiliz belgelerinde ayrılıkçı Kürd Kulübü⁴⁴ nitelendirmesi yapılan Diyarbekir Kürd Cemiyeti'nin 3 Haziran 1919 tarihli toplantısında, İngiliz himayesinde bir Kürdistan talep edilmiştir. Talep, Cemiyetler Kanûnu'nun üçüncü maddesindeki mevcut hükümeti değiştirme ve Osmanlı'nın muhtelif unsurlarını ayırma amacına yönelik cemiyetlerin teşkilinin yasak olmasına aykırı bulunmuştur.⁴⁵ Bu nedenle Diyarbekir Kürd Cemiyeti, 4 Haziran 1919 günü Halit Bey'in teşebbüsü ile vilayetçe kapatılmıştır.⁴⁶ Doktor Fuad, Diyarbekir Kürdistan Cemiyeti'nin 4-5 ay kadar devam ettiğini, Noel'le Cemiyet üyelerinden bazılarının görüşmesinin ve yapılan ihbarların sonucunda kapatıldığını belirtmektedir. Vilayetin kapatma yazısında, “Görülen lüzûm üzerine” kaydı bulunmaktaydı.⁴⁷

Diyarbekir Kürd Cemiyeti'nin, kapatılma kararına ve Kasım Bey'in Cemiyetin yeniden ihya talebinin reddine karşın, Vali Ali Faik'in Dâhiliyye Nezâreti'ne yolladığı telgraflardan faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Molla Hamza'nın İstanbul'dan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin direktifi ile getirdiği ve Cemilpaşazâde Kasım Bey'e teslim ettiğini ifade ettiği mühür damga, Diyarbekir Kürd Cemiyeti'nin artık Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin bir şubesine dönüştüğünün göstergesidir.⁴⁸ 21 Temmuz 1919 tarihli telgrafta: “Diyarbekir'de küşâd ve derûnunda vukua gelen ictimâât-ı garîbe ve hâdisi-i acîbe sebebiyle bir buçuk ay evvel sedd edilmiş olan Kürd Kulübü'nün vilâyette muzırr cereyânlar tevellüd ve ahâlî arasında mevcûdiyyeti nazar-ı teessüfle görülen izâlesi elzem olan ihtilâfları teşdîd ettiği anlaşıldığından, memleketin selâmeti nâmına mezkûr kulüblerin ilgası muktezi görülerek, icâbı icrâ kılınmış olduğu ma'rûzdur.”⁴⁹ Böylece kapatılmasından sonra yeniden ihya faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır.

1919 Mayıs'ında Diyarbekir'de İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali karşısında tertiplenen toplantılara, Millî Cemiyet ile Diyarbekir Kürd Cemiyeti üyelerinin iştirak ettikleri görülmektedir. Belediye Reisi Abdurrahman Efendi'nin davet çağrısı üzerine, eşraftan otuz kişi Belediye Dairesi'nde toplanmıştır. İşgalin münakaşa edildiği sırada, Damat Ferid Paşa'nın ajans vasıtasıyla neşredilen tebliği, özellikle Kürd Cemiyeti üyelerinin heyecan ve galeyanına yol açmıştı. Cemiyet üyeleri, Sadrazam Damat Ferid'in İzmir'i kurtarmak için kendilerini feda ettikleri yönünde muhalefette

⁴⁴ Note, commenting on Britforce telegrams up to 24 July 1919, General Headquarters, Mesopotamian Expeditionary Force, 25 July 1919, (AIR 20/512), ed. A. L. P. Burdett, 471.

⁴⁵ BOA, DH. ŞFR. 633/53/3, 4 Haziran 1919.

⁴⁶ Gögem, *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ Akmansü*, 68.

⁴⁷ *Vakit*, “Doktor Fuad Kimdir, Ne Yapmak İstiyordu?”, 7 Mayıs 1925.

⁴⁸ BOA, DH. ŞFR. 637/60/5, 15 Temmuz 1919.

⁴⁹ BOA, DH. ŞFR. 638/54/1-2, 21 Temmuz 1919.

bulunmuştur. Tebliğde yer alan hususlardan şark illerinin Ermenilere verilmesi şartıyla Osmanlılarda kalması hükmü karşısında Sadâret'e çekilen telgrafnamede, Sadrazam Damat Ferid Paşa'dan, ajansta gösterilen "*Vâsi Muhtâriyyet-i İdâre'nin*" hangi hudutlarla mahdut bulunduğu ve Kürtlerin mukadderatı sorulmaktaydı.⁵⁰

23 Mayıs'ta tertiplenen ikinci toplantıda Millî Cemiyet'in kuruluşuna ilişkin 11 kişilik bir idare heyeti oluşturulmuştur. Heyete Cemilpaşazâdelerden Mustafa ve Kasım Beyler de seçilmişlerdir. Umumi heyet de ise Çermikli Hamdi Hoca, Gülşeni Şeyhi Ahmed Efendi, Cemilpaşazâde Ömer, Cemilpaşazâde Cevdet, Cemilpaşazâde Kasım, Kasımbeyzâde Ekrem gibi Diyarbakir şubesinin aktif üyelerinin yer alması ilginçtir.⁵¹ Çünkü Kürdistan Teâlî Cemiyeti Diyarbakir şubesi ile Anadolu Hareketi'ni destekleyici millî cemiyetin -özelde bölgenin kurtarılmasına ilişkin birbirlerine yakın düşünceler denihai amaçlarda ayrıştıkları söylenebilir. Burada sergilenen tutum, adı geçen üyelerin bölgenin Ermenilere verilmesi karşısında hassas davrandıklarını ve yöre ileri gelenleri ile dayanışma içerisinde hareket ettiklerini göstermektedir. Ancak taraflar arasındaki yakınlaşma ve ortak hassasiyet, olası Ermeni siyasetinin yol açtığı geçici bir duruma işaret etmektedir.

1.2. Arapkir (Malatya) Şubesi

Kürdistan Teâlî Cemiyeti bağlantılı milliyetçi faaliyetlerin yoğunlaştırılmaya çalışıldığı yerlerden biri Malatya'dır. Kürdistan Teâlî Cemiyeti üyelerinden Halil Rami Bedirhan'ın Malatya mutasarrıfı olması gerekli zemini hazırlamıştır. Malatya şubesi olarak da bilinen Kürdistan Teâlî Cemiyeti Arapkir şubesinin kuruluşunda Halil Rami ile birlikte aktif çaba harcayan Esm'e aşireti reislerinden Hulûsî Efendi'dir. Hulûsî Efendi, Kürdistan Teâlî Cemiyeti merkezinden talep ettiği Arapkir'de şube açılışına ilişkin izin yazısında şunları söylemektedir: "Merkez vilâyetten Arapkir'e avdet ettim. Bu havâlînin bütün Kürdleri terakki ve ilerlemelerini cemiyet-i muhteremelerinin mesâ-i hudapendanelerinden beklemekte ve her türlü fedakârlığı cana minnet bilmekte olduklarından bu husûstaki lütf-ü celil-i devletlerine kemâl-i tâzimle arz-ı şükran ve minnettarlığı ilân ederler. Aşâir-i civar ve münevver fikirli evlâdlarıyla mümtâz Arapkir kasabasında bir şu'be küşâd etmek üzere me'zûniyyet îtâsı ve nizam-nâme-i dâhiliyye ve programının sür'atle irsâlini istirhâm eylerim fermân."⁵² Ancak Kürdistan Teâlî

⁵⁰BOA, DH. ŞFR. 631/128/1-5, 25 Mayıs 1919; Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakir'in Son Altmış Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara-Amid*, 2/6-7, 1970: 327.

⁵¹ Tütenk, "Diyarbakir'in Son Altmış Yıllık (1892-1952) Vakaları", 328.

⁵² *Serbestî*, "Kürdistan'da Faaliyet", 1 Mayıs 1919.

Cemiyeti'nin 29 Mayıs 1919 tarihli Kürdistan gazetesinde, Battal Efendizâde Hulûsî şube teşkili için program ve nizamname talebine cevap alamadığını Arapkir aşiret reisi namıyla bildirmektedir⁵³.

Mustafa Kemal tarafından Hey'et-i Temsiliyye namına Harput'ta bulunan Vali Haydar Bey'e gönderilen telgraftan, şubenin kâtibinin Battalzâde Hulûsî olduğu öğrenilmektedir. Telgrafta şöyle denilmektedir: "Arapkir'de Kürdistan Teâlî Cemiyeti olduğu ve 'Kâtib-i Umûmî Hulûsî' imzâsı ile evvelce İstanbul ile haberleştiği anlaşıldı..."⁵⁴ Hey'et-i Temsiliyye, Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ne bağlı şubelerin kapatılması için ilgili makamlarla yazışmakta ve dikkatlerini bu hususa çekmekteydi. Hey'et-i Temsiliyye mezkûr telgrafında; İngilizler hesabına Kürt milliyetçiliği sorununu çıkaran bu gibi teşkilatın mahv ve ilgası lüzumu hakkında, Harput Vilâyeti'ni gereğini yapmaya çağırıyordu.⁵⁵

1.3. Harput (Ma'mûret-ül-azîz) Şubesi

Erzurum'dan Harput'a gelen bir telgrafnamede Harput şubesinin kurulduğu belirtilmektedir. Telgrafta dikkat çekici olan husus, vilâyat-ı sittenin Ermenistan olacağı hakkındaki haberler üzerine, Harput şubesinin kurulduğuna yer vermesidir.⁵⁶ Ermeni tehdidine yönelik hassasiyetin Kürdistan Teâlî Cemiyeti Diyarbakir şubesinde de görülmesi, Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubelerinin kuruluşundaki etkenlerden birinin, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları coğrafyanın korunması olduğunu göstermektedir.

Şubenin teşkili Serbestî'de, "Harput'ta Şu'be Küşâdı" başlığıyla verilmektedir: "Doktor Abdullah Cevdet Beyefendi'nin mahdûmları Mehmed Cevdet Bey tarafından *Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ne vârid olan bir telgrafnâmede, Harput'ta Kürdistan Teâlî Cemiyeti şu'besinin küşâdı bildirilmektedir. Harput şu'besi hey'et-i idâresi intihâb ile fa'âliyyete başlamıştır.*"⁵⁷ 22 Şubat 1919'da Kürdistan Teâlî Cemiyeti Harput şubesi, Mehmed Cevdet Bey riyasetinde resmi izin ve on kişilik bir idare heyeti ile kurulmuştur.⁵⁸

Cevdet Bey, Harbiyye Nezâreti'ne 23 Haziran 1919'da çektiği telde, şubeyi kuran Mehmed Bey'in Kürt milliyetçiliği ile bir ilişkisi yoksa da, babası Doktor Abdullah Cevdet Bey'e önemli bir makam elde etmeye çalıştığını bildirmekte ve

⁵³ *Kürdistan*, 8, 29 Mayıs 1919.

⁵⁴ *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, 126-127.

⁵⁵ *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, 126-127; Bekir Sıtkı Baykal, Heyet-i Temsiliye Kararları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974, 9.

⁵⁶ ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 85, Gömlek No: 35, Belge No: 35/3, 21-22 Haziran 1919.

⁵⁷ *Serbestî*, "Harput'ta Şu'be Küşâdı", 1 Mayıs 1919.

⁵⁸ *Kürdistan*, 8, 29 Mayıs 1919.

devamında: “*Maa-l-esef buralarda teşkil edilen kulüb a’zâları menâfi-i umûmiyye-i vataniyyeden ziyâde, menâfi-i şahsiyye ve hesâb takib ediyorlar.*”⁵⁹ demektedir.

Dersim eşrafından Mustafa Ağa da Harput şubesi başkanlığı yapmıştır. Mustafa Ağa ile birlikte şube üyelerinden İsmail Ağa, İsmail Ağa’nın Maden Jandarma Bölük Kumandanlığında görevli Jandarma yüzbaşısı olan oğlu Niyazi Efendi’nin hükümete sadakatleri olmadığı, bu nedenle Niyazi Efendi’nin Kürt ile meskûn olmayan başka bir bölgeye gönderilmesinin uygun olacağı ve Harput’ta halkın Osmanlı Devleti’nden ayrılmak fikrinde olmadığı bildirilmektedir.⁶⁰ 4 Haziran 1919’da Harput şubesi kapatılıp, mührü de alınmıştır.⁶¹

1.4. Dersim Şubesi

Kürdistan Teâlî Cemiyeti’ne bağlı şubelerin yoğunlukta olduğu bölge, Dersim merkez ve merkeze bağlı yörelerdir. Dersim merkezde Alişêr, merkeze bağlı yörelerde ise Baytar Nuri, şube örgütlenmelerini gerçekleştirme sorumluluğunu yüklenmişlerdir. Baytar Nuri, Kürt nüfus yoğunluğu bulunan İmraniye,⁶² Beypınarı, Celallı, Sincan, Hama, Zara, Domurca nahiye ve kazalarında Kürdistan Teâlî Cemiyeti’ne bağlı birer şube açtığını bildirmektedir. Baytar Nuri ve Alişêr’in örgütlenme çabalarına Baytar Nuri’nin babası İbrahim Efendi ve Seyyid Rıza’nın destekleri de bulunmaktadır.⁶³

1918 Ekim’inde İstanbul’dan ayrılıp Dersim bölgesine gelen Baytar Nuri, Nisan 1919’a kadar örgütlenme faaliyetlerini sürdürmüştür. Dâhiliyye Nezâreti, Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin Dersim’de bir şubesinin mevcut olup olmadığını vilayetinden tahkik etmesini istemiştir.⁶⁴ Dersim bölgesiyle ilgili olarak Ma’mûret-ül-azîz Valisi Ali Bey’in Dâhiliyye Nezâreti’ne gönderdiği raporda, gelişmelere ilişkin şu ifadeler yer almaktadır: “Merkez vilâyette ve diğer mülhakatta Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin henüz teşekkül etmiş şu’beleri yoksa da, Dersim’in hemen her tarafında bu nâm altında birçok dâr-ün-nedveler teşekkül ettiğini ve propagandacıların te’sîriyle gittikçe vahîm bir şekil ve cereyân almaya başladığını bir aydan beri haber almaktayım.”⁶⁵

⁵⁹ ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 48, Gömlek No: 63, Belge No: 63, 13 Haziran 1919.

⁶⁰ ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 85, Gömlek No: 35, Belge No: 35/3-4, 21-22 Haziran 1919.

⁶¹ Göğem, *Kurmay Albay Daday’lı Halit Beğ Akmansü*, 68.

⁶² BOA, EUM. AYS. 64/40 (Tarihsiz). İlgili belgede “*İmraniye nahiyesi Kürdistan Teâlî Cemiyeti*” adı geçmektedir.

⁶³ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, İstanbul: Doz Yayınları, 2012, 133-136.

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR. 98/143/1, 13 Nisan 1919.

⁶⁵ BOA, DH. ŞFR. 626/45/1-2-3, 16 Nisan 1919.

Kürdistan Teâlî Cemiyeti kurucu üyesi vasfını haiz Koçgiri aşiret reisi Haydar Bey,⁶⁶ İmraniye şubesi başkanlığında bulunmuştur. Şube Kâtibi Alişer'in teşebbüsleri ile Jepin adında bir gazete çıkarılmıştır.⁶⁷ Faaliyetleri Hey'et-i Temsiliyye tarafından zararlı görüldüğünden, Ma'mûret-ül-azîz Vali Vekili Servet Bey'e yazılan 9 Kasım 1919 tarihli bir kararda; Dersim'de yerleşmiş bulunan Kürdistan Teâlî Cemiyeti gibi ayrılıkçı teşkilatlara mahal verilmemesi istenmiştir.⁶⁸

1.5. Siirt Şubesi

Siirt şubesi 8 Mayıs 1919'da açılmıştır.⁶⁹ Siirt'teki Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir üyesi olan Ömer Bey, kendilerinin takip ettiği amaca aykırı olarak Siirt'te Kürd Cemiyeti'nin kurulduğunu bildirmektedir.⁷⁰ Siirt şubesi de Diyarbekir ve Harput şubelerinde olduğu gibi 4 Haziran 1919'da kapatılmıştır.⁷¹ Bu hususta Siirt Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin büyük rolü olmuştur.⁷² Siirt Mutasarrıflığından Bitlis Vilâyeti aracılığıyla Dâhiliyye Nezâreti'ne bildirilen kapatılma gerekçesine şu şekilde yer verilmektedir: “Siirt Kürd Kulübü şu'besinin Der-saâdet'teki Kürd Cemiyeti programına muhâlif ve kanûna mugayir bir esâs-ı gayr-i meşrû ile ve Devletin tamâmî-i mülkiyyesini ihlâl kasdiyle Şerif Paşa'nın Paris'te vâki olan beyânâtını birtakım ilavelerle neşr ve ilân gibi kavmiyyet dâvâsıyla anâsır-ı muhtelifenin tefrikine ve âsâyış-i millete sû-i te'sîr husûsuna çalışmaktan dolayı, Cemiyetler Kanûnu'nun bahş eylediği salâhiyyete binaen seddedildiği...”⁷³

Siirt şubesine Siirt eski mutasarrıfı ve Damat Ferid'in adamı Nahîfî Bey'in destek çıkması üzerine, Siirt Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti durumu Ankara Hükümeti'ne bildirmiştir. Ankara Hükümeti'nin baskısı üzerine Nahîfî önce Genç sancağına tayin edilmiş, ardından tamamen azledilmiştir.⁷⁴

1.6. Diğer Şubeler

Diyarbekir Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubesi benzeri bir yapının Mardin'de kurulacağı 26 Mart 1919 tarihinde İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliği'ne

⁶⁶ Oğuz Aytepe, “Yeni Belgeler Işığında Kürdistan Teali Cemiyeti”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 29/174, (Haziran 1998): 14.

⁶⁷ Kenan Esengin, *Millî Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, Ankara: Ulusal Basımevi, 1969, 179-180.

⁶⁸ Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 51.

⁶⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, 230.

⁷⁰ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, İstanbul: Siirt Halkevi Yayınları, 1946, 90.

⁷¹ Gögem, *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ Akmansü*, 68.

⁷² Atalay, *Siirt Tarihi*, 90.

⁷³ BOA, DH. ŞFR. 636/80/1-2, 29 Haziran 1919.

⁷⁴ Atalay, *Siirt Tarihi*, 91.

gönderilen telgrafta belirtilmiştir.⁷⁵ Hem İngiliz istihbaratının verdiği bilgiler⁷⁶ hem de Diyarbakir’de yakalanan Molla Hamza’nın eşyası arasında Mardin, Bitlis ve Siirt Kürdistan Teâlî Cemiyeti’ne hakk olunmuş mühür damgalar, Mardin’de belirtilen cemiyetin kurulduğunu göstermektedir.⁷⁷

Mutasarrıf Ali Rıza’nın Dâhiliyye Nezâreti’ne çektiği telgraftan, Urfa’da da Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubesi açıldığı anlaşılmaktadır. Bir süredir teşkiline çalışılmakta olan Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubesinin tamamıyla muhalif vaziyette bulunduğu, temel amaçlarının Kürdistan’ın bağımsızlığını sağlamak olduğu Mutasarrıf Ali Rıza tarafından bildirilmektedir.⁷⁸

Kürdistan gazetesinin 11 Haziran 1919 tarihli nüshasında aşiret reislerinden Şeyh Mahmûd, Cemil, İsmail ve Mehmed Ali’den gelen bir telgrafa yer verilmektedir. Adı geçenlerin Kürtlerin teâlî ve terakkisini, Kürt milletinin mukadderatını amaç ittihâz ederek, Kürdistan Teâlî Cemiyeti Garzan şubesini teşkil ettikleri, gerekli olan program ve talimatın kendilerine ulaştırılmasını talep ettikleri açıklanmaktadır.⁷⁹ 31 Ağustos 1919 tarihli nüshada ise Hınıs’ta da Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubesinin küşat edildiği bildirilmektedir.⁸⁰ İngiliz raporlarında, Siverek Cemiyeti’nin Kürdistan Teâlî Cemiyeti’ne bağlı bir Kürt kulübü olup olmadığı, hakkındaki bilgilerin eksikliğinden dolayı belirsizdir, denilmektedir.⁸¹ Ancak 13 Haziran 1919’da Noel’in Siverek’e gidip İngiliz himâyesi altında bir Kürdistan teşkilini Kürt kulübüne açıklaması, Siverek şubesinin varlığını göstermektedir.⁸²

Dâhiliyye Nâzırı Mehmed Şerif Bey’in 13 Ocak 1920 tarihli yazısından, Kiğı kazasında Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin bir şubesinin de teşkil edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yazıda; Kiğı Kaymakamı Şükrü Bey’in Kürd Cemiyeti üye ve

⁷⁵ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992, 25.

⁷⁶ Memo (copy) from the Special Service Officer, Mosul, to General Headquarters, 26 April 1919, No. I.M. 315, (AIR 20/512), ed. A. L. P. Burdett, 319-321.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. 637/60/2-3, 13 Temmuz 1919.

*Diyarbakir Vali Vekili Mustafa Nadir, Mardin şubesinin Diyarbakir’deki Kürd Teâlî Cemiyeti’nin bir şubesi olarak kurulduğunu Resulayn Kaymakamlığı’na bildirmektedir. Bu konuda bk. AÜ, TİTE, Kutu No: 25 Gömlek No: 96, Belge No: 96001.

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR. 640/131/1, 7 Ağustos 1919.

⁷⁹ *Kürdistan*, 9, 11 Haziran 1919.

*Telgrafta, Şeyh Mahmûd Malhar aşireti, Cemil Balas aşireti, İsmail de Dağ aşireti reisi olarak geçmektedir.

⁸⁰ *Kürdistan*, 13, 31 Ağustos 1919.

⁸¹ Telegram, Political Officer, Baghdad, to (Foreign Office), 15 April 1919, No. 4380, providing details of Kurds involved in anti-British movements in the Kurdish Committee (FO 608/95), ed. A. L. P. Burdett, 306.

İlgili belgede; Karakeçi, Bucak ve Hashin tepesi aşiretlerinin Siverek Cemiyeti’ni kurduğu belirtilmektedir.

⁸² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 9, Belge 213.

erkânından bulunduğu ve orada böyle bir cemiyet ihdas etmekle beraber, Kürt hükümeti teşkiline çalışacağından bahsedilmektedir.⁸³

13. Kolordu bölgesinde bulunan Diyarbakir, Harput ve Bitlis gibi şubelerin kapatılmasında Halit Bey'in teşebbüsleri ve harcadığı mesai etkili olmuştur. Halit Bey'e göre: "Memleket bütünlüğü bakımından, çok zararlı bazı çalışmalara sığınak teşkil eden ve gizliden gizliye birçok muzırr propagandaların ve Kürdistan istiklâl fikirlerinin yayılmasına sebep olan Kürd kulüplerinin kapatılması işi, muhitte bir ferahlık hissi husûle getirmişti. Böylece dirlik ve düzenliği bozan bir kısım fevk-al-âde hadiselerin vukuu önlenilmiş oluyordu."⁸⁴

Kapatılan şubelerin yeniden açılması için teşebbüslerde bulunulmuştur. Kürdistan Teâlî Cemiyeti idare heyeti üyelerinden Hamdi Paşa, Erkân-ı Harp Binbaşısı Hüseyin Avni ve Mevlanzâde Rıfat, İfhâm gazetesinde yer alan habere göre, 13 Ekim 1919'da Dâhiliyye Nâzırı Damat Şerif Paşa'yla gerçekleştirdikleri görüşmede bazı taleplerde bulunmuşlardır. Taleplerden biri, eski hükümet tarafından kapatılmış olan bazı taşra şubelerinin açılması yönündedir.⁸⁵ Bunların başında Diyarbakir ve Siirt şubeleri gelmektedir.⁸⁶ Ancak teşebbüslerden sonuç alınmadığı Jîn'in 9 Mart 1920 tarihli nüshasından öğrenilmektedir. "Kürd Cemiyeti'nin Şu'beleri Niçin Sedd Edilmiş" başlığı altında hükümet, yöneltilen bazı sorularla eleştirilmektedir. Mart 1920'ye kadar Kürdistan Teâlî Cemiyeti adına faaliyet gösteren 19 şubenin Cemiyetler Kanûnu'na muhalefet gerekçe gösterilerek kapatılması, buna karşın bağlı buldukları merkez Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin aynı gerekçeden kapatılmaması sorgulanmaktadır. Yine Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde birçok büyük kulüp ve cemiyetin varlığına ve ilgili kanuna muhalefetlerine karşın kapatılmadıkları belirtilmektedir.⁸⁷

Eski Dâhiliyye Nâzırı Adil Bey'in, Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubelerinin Cemiyetler Kanûnu'na muhalefetten dolayı kapatıldığı yönündeki açıklaması, ikna edici bulunamadığı gibi kendilerine şöyle cevap verilmiştir: "Bunlar Kürd kulüpleri olduğu için ve her hükümetin siyâsî gayzlarından başlıcası Kürdlerin mazhar-ı hakk olmaması bulunduğu için sedd edildi."⁸⁸ Jîn, Cemiyete bağlı şubelerin kapatılma sorununun

⁸³ BOA, İ. DUİT. 48/108/2, 13 Ocak 1920.

⁸⁴ Göğem, *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ Akmansü*, 68.

⁸⁵ *İfhâm*, "Kürdlerin İntihâbata Tarz-ı İştirâkleri", 14 Ekim 1919.

⁸⁶ Despatch, J. M. De Robeck, High Commissioner, Constantinople, to Lord Curzon, Foreign Secretary, London, 19 October 1919, No. 1931/M/2201, (FO 608/95), ed. A. L. P. Burdett, 538.

⁸⁷ *Jîn*, 33, 9 Mart 1920.

⁸⁸ *Jîn*, 33, 9 Mart 1920.

Cemiyet Kanûnu ile ilgisi bulunmadığını, bu hadisenin tümüyle Kürt haklarına yönelik çalışmalarının sonucu olduğunu öne sürmüştür.⁸⁹

2. Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Bağlı Kuruluşları

Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin taşra örgütlenmesini oluşturan şubeler dışında, İstanbul merkezde farklı alanlardaki işleyişine destek sunan bir tür bağlı veya yan kuruluşlara gittiği görülmektedir. Bağlı kuruluşlarla; Kürt öğrenci ile Kürt kadınlarının örgütlenmelerini sağlayabilmek, eğitim ve yayın hizmeti verebilmek, siyasi temsiliyeti gerçekleştirebilmek amaçlanmıştır.⁹⁰

2.1. Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti

İlk Kürt kadın derneği denilebilecek Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nin kurulmasıyla Kürt kadınları tarih sahnesinde ilk kez ulusal özneler olarak yer aldılar.⁹¹ Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'ne ilişkin Serbestî'nin 28 Nisan 1919 tarihli nüshasında, kadınların bir cemiyet açtığına yer verilmektedir. Gazetede: “Peygamber Efendimiz Hazretleri, ‘Cennet vâlidelerin ayakları altındadır.’ buyurmuşlar. Zîrâ daha zekâvet onların terbiyesiyle münkeşif olur ve insanı cennete îsâl eder. Şu halde kadınlarımız ilim ve fazîlette ne kadar yükselirse ve ne kadar vâlideliğe mahsûs ahlâkla mücehhez olurlarsa, biz de o kadar yükselir ve ayyûklara çıkarız. İşte o vakit bizim felâhımız başlar ve zaman-ı saâdet de ancak o zamandır. Neşr olundum: Kadınlar bir teâlî cemiyeti açmıştır.”⁹² denilmektedir.

Dâhiliyye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiyye Müdürlüğü'nce hazırlanan cemiyetler listesinde, Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nin kuruluşu 22 Mayıs 1919 olarak geçtiğine göre, Cemiyet bu tarihte yasal bir statüye kavuşmuştur.⁹³ “Kürd kadınlığının asrî zihniyyetle teâlî ve inkişâfını te'mîn etmek, âile hayâtında esâs ictimâî ıslahâtı istihsâl eylemek...” amacı taşıyan Cemiyetin merkez idaresi, Kadıköy'de Yeldeğirmeni Talimhane Meydanı civarında Demirciyan Apartmanı'ndadır.⁹⁴

⁸⁹ *Jîn*, 33, 9 Mart 1920.

⁹⁰ Karadiş, Kürd Teşkilât-ı İctimâiyye Cemiyeti ve Hoybun Cemiyeti'ni de Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin yan kuruluşları olarak almaktadır. Bu konuda bk. Zeynep Karadiş, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teâlî ve Teâvün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006, 97-98. Kürd Teşkilât-ı İctimâiyye Cemiyeti bağlı veya yan kuruluş değil, Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin bölünmesi ile ortaya çıkan yeni bir örgütlenmedir. Hoybun Cemiyeti ise Kürdistan Teâlî Cemiyeti sonrası ve yurt dışında kurulan bağımsızlık yanlısı bir cemiyettir.

⁹¹ Jessie Hanna Clark ve Saadet Altay, “Cumhuriyet'in Öncesinde ve Erken Dönemlerinde Kürt Toplumunda Kadınlar”, *Diyarbakır Tebliğleri*, ed. Bülent Doğan, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, 354.

⁹² *Serbestî*, “Tercümesi”, 28 Nisan 1919.

⁹³ BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

⁹⁴ BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

26 Mayıs 1919 tarihli bir yazısında, Memduh Selim de Cemiyetin amacına ve özellikle de kadınların bir milletin gelişme ve ilerlemesindeki etkin rolüne yer vermektedir.⁹⁵ 20 Haziran'da Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nce okutulan mevliti, üyelerden Encum Yamulki, Cemiyetin çalışmalarının başlangıcı olarak vermektedir.⁹⁶ Yamulkizâde Abdülazîz de mevlitin vesile olduğu toplantıyla, Cemiyetin açılış törenini gerçekleştirdiğini söylemektedir.⁹⁷ İlgili açıklamalardan Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nin Nisan 1919'da kurulduğu, Mayıs'ta resmîyet kazandığı ve çalışmalarına tam olarak Haziran ayında başladığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Kuruluşunu, "İki Eser-i Mebrûr" yani iki hayırlı eserden biri olarak ifade eden Memduh Selim Bey, Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nin: "Kürd kadınlığının asrî zihniyetle teâlî ve inkişâfını te'mîn etmek, âile hayatında esâsî, ictimâî ıslahâtı istihsâl eylemek, tehcîr ve taktîl münâsebetiyle sefil bir hale gelen Kürd eytâm ve erâmiline iş bulmak ve nakdî muâvenete mazhar etmek sûretiyle sefaletten kurtarmak..."⁹⁸ amacını taşıdığını belirtmektedir.

Encum Yamulki, Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nin hayır amaçlı bir çeşit yardım derneği işlevi taşıdığını şu sözlerle dile getirmektedir: "... Cemiyet'in gayesi, memleketimizde ne kadar muhtac-ı muâvenet Kürd kadın ve çocukları varsa onlara iş bulmak, idârehâneler küşâd etmek, mektebler açarak bîkes yavrularını maârifeye dâvet etmek ve tedrise muktedir olanlarımız da fahrî muallimelikler der-uhde etmektir. Demek istiyorum ki Cemiyet, mümkün olduğu kadar nakden ve bedenen yardım edecektir."⁹⁹

Yukarıdaki amaçlara aynı şekilde yer veren Yamulkizâde Abdülazîz'e göre, Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti, İstanbul'da yerleşik soylu ve temiz Kürt ailelerinin fikir birliğinin bir ürünüdür.¹⁰⁰ Ancak Emniyet-i Umûmiyye Müdürlüğü'ndeki listede Cemiyet idare heyetinde ismi geçenler tümüyle Bedirhani ailesine mensuptur. İdâre

⁹⁵ *Jîn*, 20, 4 Haziran 1919.

⁹⁶ *Jîn*, 22, 2 Temmuz 1919.

⁹⁷ *Jîn*, 25, 2 Ekim 1919.

⁹⁸ *Jîn*, 20, 4 Haziran 1919.

*Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti Nizâm-nâmesi Madde 2- Cemiyetin maksadı

Kürd kadınlığının asrî zihniyetle teâlî ve inkişâfını temin etmek, âile hayatında esâsî, ictimâî ıslahâtı istihsâl eylemek, tehcîr ve taktîl münâsebetiyle sefil bir hale gelen Kürd eytâm ve erâmiline iş bulmak ve nakdî muâvenete mazhar etmek sûretiyle sefaletten kurtarmaktır. Bu konuda bk. Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2002, 294.

⁹⁹ *Jîn*, 22, 2 Temmuz 1919.

*Encum Yamulki, Kürd Mustafa Paşa'nın kızıdır. Annesi Safiye Hanım, Şerif Paşa'nın babası olan Sait Paşa'nın kız kardeşidir. Bu konuda bk. Rohat Alakom, "Araştırmalarda Adı Fazla Geçmeyen Bir Kuruluş Kürt Kadınları Teâlî Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 29/171, (Mart 1998): 38.

¹⁰⁰ *Jîn*, 25, 2 Ekim 1919.

heyeti; Bedirhan Paşa kerimesi Advıye, Nazlı ve Zarıfe hanımlarla Ali Şâmil Paşa haremi Nazîre ve Bedirhani Ahmed Bey'in kerimesi Saâdet ve Belkıs [Ömür] hanımlardan mürekkeptir.¹⁰¹

Cemiyet başkanlığını Emine Hanım yapmıştır. Çünkü İstiklâl gazetesinin 9 Temmuz 1919 tarihli nüshasında, Paris'te bulunan Şerif Paşa'nın eşi Prenses Leyla Hanım'ın Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti'nin başkanlığını kabul ettiği yazılmaktadır. Cemiyet; Prenses Leyla Hanım'a bir telgraf göndererek çalışma ve gayretinden dolayı teşekkürlerini bildirmiştir.¹⁰² Şerif Paşa'nın eşi Leyla Hanım değil, Emine Hanım'dır. Gazete isim konusunda yanlışlığa düşmüştür. Kâmil Bedirhan'ın Eşi Dilber Hanım da, Cemiyetin kuruluş sürecinde İstanbul'da bulunmaktaydı ve muhtemelen aktif üyelere biriydi.¹⁰³

Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti konusunda Tiflis'te çıkan Zarya Vastoka adlı gazetenin 1928 yılında yayımlanan bir nüshasında, büyük bir olasılıkla bu sıralarda Tiflis'te mülteci olarak yaşayan Kâmil Bedirhan'a ait olan ve Cemiyete ilişkin bilgiler bulunan bir yazı yer almaktadır. Yukarıda belirtilen amaçlara yer vermenin dışında, Kürt işçileri arasında ilerici düşüncelerin propagandasını yapmak için her okumuş Kürdü sorumlu sayıyordu; ancak bu komitenin çalışmaları uzun sürmedi ve dernek tüm şubeleriyle birlikte kapatıldı.¹⁰⁴

2.2. Kürd Talebe Hevi Cemiyeti

1912'de ilk olarak kurulan Kürd Talebe Hevi Cemiyeti, 1919 yılında yeniden ihya edilmiştir. Cemiyetler listesinde ilk dönem Kürd Talebe Hevi Cemiyeti geçmektedir. Ancak ikinci dönem Kürd Talebe Hevi Cemiyeti yer almamaktadır. Kürd Talebe Hevi Cemiyeti, Memduh Selim'in yukarıda belirttiği İki Eser-i Mebrur'un diğer ayağını oluşturmaktadır. Kürd Talebe Hevi Cemiyeti yeniden ihya edilmiş olmasına karşılık, Memduh Selim'e göre Cemiyetin ilk kuruluşunda ve faaliyetlerinde yer alanların önemli bir kısmı, I. Dünya Savaşı ve hükümetin uygulamalarından dolayı değişik akıbetlere uğradığından, yeni süreçte onların yerini başka gençler almıştır.¹⁰⁵

Cemiyetin değiştirilen ve genişletilen ilk dönem bildirisinde, Kürt milletinin ilim ve kültür yolunda ilerlemesi, esas tutum olarak kabul edilmiştir. Amaca ulaşmak için Kürdistan'ın her tarafında şubeler açmak, üyelerin modern medeniyetin gerekleriyle

¹⁰¹ BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

¹⁰² *İstiklâl*, "Kürd Kadınları Cemiyeti", 9 Temmuz 1919.

¹⁰³ Alakom, "Araştırmalarda Adı Fazla Geçmeyen Bir Kuruluş Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti", 38-40.

¹⁰⁴ Alakom, "Araştırmalarda Adı Fazla Geçmeyen Bir Kuruluş Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti", 40.

¹⁰⁵ *Jîn*, 20, 4 Haziran 1919.

donatılması adına Avrupa'ya gönderilmesi düşünülmüştür. Kürt milletinin ihmal edildiği kabul edilen unutulmuş millî tarihini birleştirmek de temel amaçlardandır.¹⁰⁶

Cemiyetin kendine biçtiği ve vazgeçilmez olarak gördüğü önemli bir uğraş, Acem diline tarihsel kıdem ile üstün tutulan, ancak sözcük yapısı ve türetimiyle geri kalmış bulunan Kürt dilinin faydalı ve pratik bir surette ifade yeteneğini haiz olmasını, kısa zamanda yazı dili haline gelmesini sağlamaktır. Farklı kabilelerde değişikliğe uğramış Kürtçenin yazı ve ifade dili hüviyeti kazanması, işin ehli bir kurul marifetiyle hazırlanacak millî sözlükle, akabinde başlayacak ilişkilerle yazı dilinin konuşma dili durumuna gelmesiyle mümkündür. Bu hususta Kürt düşünür ve aydınlarının destek ve gayretleri özellikle önemsenmiştir.¹⁰⁷ Bildiride yer verilen ve derneğin kendine biçtiği bir görev de eski edebiyat eserlerini toplamak, yayınlamaktır. Ahmedê Hanî, Nalî, Melaye Cizîrî, Elîyê Harîrî, Feqîye Teyran, Mustafa Bey, Şeyh Kadir ve Şeyh Rıza gibi kişilerin eserlerine öncelik verilmesi benimsenmiştir.¹⁰⁸

2.3. Kürd Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası kurulup bir süre faaliyette bulunan, başlayan genel savaş nedeniyle çalışmalarına ara veren Kürd Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti, Mondros Mütârekesi'nden sonra yeniden faaliyete geçmiştir.¹⁰⁹ Jîn Yönetim Kurulu'nca 25 Aralık 1918 tarihli nüshada, Kürd Neşriyyât Cemiyeti adıyla bir kuruluş meydana getirilmek üzere yapılan hazırlıkların tamamlanmak üzere olduğu¹¹⁰ bildirilmekte iken, 2 Ocak 1919 tarihli nüshada ise hazırlıkların tamamlandığına yer verilmektedir. Ayrıca yönetim kurulunun seçilip Osmanlı Hükümeti'nden onay alınabilmesi için ilgililerin 10 Ocak 1919'da Kürdistan Cemiyeti binasında hazır bulunmaları istenmiştir.¹¹¹

1918 Aralık sonu, 1919 Ocak başı faaliyete geçtiği söylenebilecek Kürd Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti, aynı zamanda Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kuruluşunu takip eden ilk cemiyetlerden biridir. Emniyyet-i Umûmiyye Müdürlüğü cemiyetler listesine göre, kuruluşu 19 Ocak 1919'dur. Böylece yönetim kurulu seçildikten sonra, Cemiyet kısa sürede yasal bir hüviyet kazanmıştır.

¹⁰⁶ *Jîn*, 22, 2 Temmuz 1919.

¹⁰⁷ *Jîn*, 22, 2 Temmuz 1919.

¹⁰⁸ *Jîn*, 22, 2 Temmuz 1919.

¹⁰⁹ *Serbestî*, "Kürd Lisânının Tedvini", 29 Nisan 1919.

¹¹⁰ *Jîn*, 6, 25 Aralık 1918.

¹¹¹ *Jîn*, 7, 2 Ocak 1919.

“Kürdistan, târih ve coğrafyasiyle ictimâiyyat ve iktisâdiyyatına dâir tedkikât ve neşriyyâtta bulunmak ve Kürdler arasındaki ulûm-ı asriyyeyi ta’ mîm etmek üzere...”¹¹² kurulan Cemiyet, bir bilim derneği işlevini haizdi. Kürd Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti’nin bildirisinde Cemiyetin kuruluşundan amacın; sadece siyasi çalışmalarla varlığını devam ettirmesine olanak bulunmayan milletin, geleceğe yönelik ve tamamen bilimsel bir temel üzerine modern yeteneklerle donatılmak olduğu açıklanmıştır.¹¹³ Hevi’nin attığı temellerin bir derece daha genişletilmesi, Kürt aydınları için geniş bir faaliyet ve uygulama alanı sağlanması düşünülmüştür.¹¹⁴

Cemiyetin uygulama alanına çıkarmaya çalıştığı ve yirmi maddeden oluşan programında; haftalık bilimsel bir dergi yayınlamak, bütün Kürt lehçelerini içeren bir Kürtçe sözlük düzenleyip yayınlamak, Kürt diliyle ilköğretimi sağlamak için gerekli olan kitapları yayınlamak, değişik lehçelere ait olanları birer bölüm oluşturacak biçimde bir Kürtçe atasözleri dergisi düzenleyip yayınlamak, Kürtlerin oturduğu bölgelere araştırma heyetleri göndermek, Kürt işçiler arasında yedek sınıflar ve kooperatif örgütleri kurmak, Kürt öksüz ve sahipsiz çocuklarına özgü bir gece sanat okulu açmak, bir Kürt öğretmen okulu kurmak gibi faaliyetlere yer verilmiştir.¹¹⁵

Cemiyetin merkezi Jîn gazetesi ile aynı olup Bâb-ı âlî civarı Ebussuud Caddesi’nde Necm-i İstikbâl Matbaası’nda Jîn Mecmuâsı İdârehanesi’ndedir. Cemiyetin idare heyetinde Babanzâde Necmeddin Bey reis, Memduh Bey kâtip, Kemal Fevzi, Yamulkizâde Abdülazîz ve Baki beyler de üye konumunda bulunmaktadır.¹¹⁶

2.4. Kürd Millet Fırkası

Kürd Demokrat Fırkası veya Kürd Demokrat Partisi¹¹⁷ olarak da adlandırılan Kürd Millet Fırkası’nın, Alem-dâr gazetesinde yer alan bir habere göre Temmuz 1919 tarihinde kurulduğunu söylemek mümkündür. Gazetede haber şu şekilde geçmektedir: “Kürd kavm-i necibinin tahsil-i âli görmüş münevver gençlerinden müteşekkil bazı zevât tarafından ‘Kürd Millet Fırkası’ nâmıyla bir fırkanın teşekkül ettiği ve bu bâbdaki

¹¹² BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

¹¹³ Jîn, 10, 2 Şubat 1919.

¹¹⁴ Jîn, 6, 25 Aralık 1918.

¹¹⁵ Jîn, 10, 2 Şubat 1919.

¹¹⁶ BOA, DH. EUM. 6 ŞB. 53/78 (Sayfa 8/a).

¹¹⁷ Jîn, 33, 9 Mart 1920; Despatch from J. M. De Robeck, High Commissioner, Constantinople, to Lord Curzon, (Acting Foreign Secretary), 18 September 1919, No. 1702/M/2201, (FO 608/95), ed. A. L. P. Burdett, 525-528.

program ve nizam-nâmenin makam-ı aidine takdîm kılındığı ve mezkûr fırkaya Kürdlerden kısm-ı a'zamının taraftar bulunduğu müstehâbbdır.”¹¹⁸

Kuruluşu Damat Ferid Paşa Hükümeti dönemine denk gelen Kürd Millet Fırkası'na¹¹⁹ yasal izin verilmesi hususu beş ay kadar bekletildikten sonra, karar Şûrâ-yı Devlet'e bırakılmıştır. Kürd Millet Fırkası'nın teşkili hakkında Emniyet-i Umûmiyye Müdürlüğü, Sadâret'ten izin istemiş; ancak Sadâret, kararı Şûrâ-yı Devlet'e havale etmiştir.¹²⁰ Kürd Millet Fırkası'ndan yapılan açıklamada; fırkanın kanuna uygun olarak teşkili için Dâhiliyye Nezâreti'ne nizamname ve beyanamesi sunulmasına karşın tehir edildiğini, yeni hükümetin icrasından sonra tekrar bir beyanname ve nizamname ile müracaat edildiğini, Dâhiliyye Nâzırı'nca dikkate alınması hasebiyle hükümetçe bir tasdik sorununun olmadığı ileri sürülmüştür.¹²¹

Üçüncü kez kurulan Damat Ferid Hükümeti'nin düşürülebilmesi için 21 Temmuz'da çok sayıda fırka ve cemiyetin katılımı ile Hürriyyet ve İtilâf Fırkası genel merkezinde bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Kürdistan Teâlî Cemiyeti ve Kürt Millet Fırkası'nın da iştirak ettiği toplantı sonucunda oybirliği ile kararlar alınmıştır. Alınan kararlar Damat Ferid Hükümeti'nin gayri meşruluğu, devletin dış siyasasını ve dâhili işlerini yürütmede yetersizliği, kutsal millî hakları müdafaada itimada layık olmadığı yönünde idi.¹²² Tertiplenen toplantı ve işleyiş tarzı; Kürdistan Teâlî Cemiyeti ve Kürd Millet Fırkası'nın başkent İstanbul'da dönemin siyasasını etkileyen belli başlı fırka kuruluşları arasında görüldüğü ve alınan kararlarda söz sahibi olduğu izlenimi oluşturmaktadır.

Kürdistan Teâlî Cemiyeti ile birlikte şubelerine ve bağlı kuruluşlarına karşı, İstanbul Hükümetleri ve Anadolu Hareketi'nin tutumu irdelendiğinde, başlangıçta tarafların tutumları farklı iken, sonradan benzerlik göstermiştir. Şöyle ki kuruluşu takip eden süreçte Cemiyet ve bağlı kuruluşları İstanbul hükümetleri nezdinde “yasal cemiyet” hüviyetini haizdi. Cemiyetin onay görmesi, hükümetin, Cemiyetin

¹¹⁸ *Alem-dâr*, “Kürd Millet Fırkası”, 19 Temmuz 1919.

*Karadiş, Kürd Millet Fırkası'nın Kürd Teşkilât-ı İctimâiyye Cemiyeti'nden ayrılan bazı üyeler tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Bu konuda bk. Karadiş, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teâlî ve Teâvün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, 97; Ancak bu bilgi yanlıştır. Çünkü Kürd Millet Fırkası, Kürd Teşkilât-ı İctimâiyye Cemiyeti'nden önce kurulmuştur.

¹¹⁹ *Sabah*, “Kürd Millet Fırkası'nın Tavzîhi”, 5 Kasım 1919.

¹²⁰ *Alem-dâr*, 5 Aralık 1919; *Yenigün*, “Kürd Millet Fırkası”, 5 Aralık 1919.

¹²¹ *Sabah*, “Kürd Millet Fırkası'nın Tavzîhi”, 5 Kasım 1919.

* Kürd Millet Fırkası'nın yasal izin talebinin Dâhiliyye Nezâreti'nce bekletilmek suretiyle tanınmaması, Fırka nezdinde serzenişe yol açmıştır. Bu konuda bk. Despatch, J. M. De Robeck, High Commissioner, Constantinople, to Lord Curzon, Foreign Secretary, London, 19 October 1919, No. 1931/M/2201, (FO 608/95), ed. A. L. P. Burdett, 538.

¹²² *İdrâk*, “Fırkaların Millete Beyân-nâmesi”, 22 Temmuz 1919.

nizamnamesindeki siyasi amaçtan uzak ilkelerini dikkate alarak hareket ettiğini göstermektedir. Ancak Cemiyetle birlikte şube ve bağlı kuruluşları, Anadolu Hareketi temsilcilerince tamamen “zararlı” olarak atfedilmiş ve bu tutum hiç değişmemiştir.

Kürtleri temsil iddiasındaki Kürdistan Teâlî Cemiyeti ve bağlı kuruluşlarının zamanla bağımsızlığa dönüşen talepleriyle siyasal bir hüviyet kazanması, İstanbul hükümetlerinin de tepkisini çekmiştir. Mustafa Kemal ise, Cemiyetin siyasal Kürt milliyetçiliğini, kurmak istediği yeni devlet için büyük bir tehdit olarak gördüğünden, Kürdistan Teâlî Cemiyeti’ne ve özellikle Cemiyetin taşradaki şubelerine karşı sert ve tavizsiz bir tutum sergilemiştir.¹²³

Anadolu Hareketi ile İstanbul Hükümeti arasında 20-22 Ekim 1919’da gerçekleşen Amasya Mülakatı’nın ikinci protokolünde, Sivas Kongresi beyannamesi ele alınmış ve onaylanmıştır. Beyannamenin birinci maddesi, Anadolu Hareketi ile İstanbul Hükümeti’nin Kürdistan Teâlî Cemiyeti eksenli Kürt siyasi talepleri veya bağımsızlık girişimlerinin önlenmesi karşısında ortak noktada buluştuklarını göstermektedir: “Beyân-nâmenin birinci maddesinde Devlet-i Osmaniyye’nin tasavvur ve kabul edilen hudûdu, Türk ve Kürdlerle meskûn olan arâzîyi ihtivâ eylediği ve Kürdlerin câmia-i Osmaniyye’den ayrılması imkânsızlığı izâh edildikten sonra bu hudûdun en asgarî bir talep olmak üzere te’min-i istihsâli lüzûmu müstereken kabul edildi.”¹²⁴

¹²³Mustafa Kemal’in sert tutumunu şöyle açabiliriz: Diyarbekir Vali Vekili Mustafa Bey, Diyarbekir’deki Kürd Cemiyeti’nin, İngiliz himayesinde bir Kürdistan bağımsızlığını takip eden propaganda yapması üzerine, buraya gelen Süleymaniye hâkimi siyasi Mister Noel’in efkârına kapıldığını ve Cemiyetler Kanûnu’na aykırı davranan Cemiyet hakkında kanuni takibat yapıldığını Mustafa Kemal’e bildirmiştir. Alınan haber üzerine Mustafa Kemal, Kürt milliyetçiliği akımına karşı takip edilecek siyaset doğrultusunda 15 Haziran’da: “*Bütün milletin bekâ ve istiklâlini kurtarmak için birleştiği şu târihi günlerde bir ecnebî devletin himâyesine sığınarak zelil ve esîr yaşamayı tercih eden her türlü ictihâdın, memleketi tefrikaya düşürecek her nev’î cemiyâtın dağıtılması pek vatani ve zarûrî bir vazife olmakla Kürd Kulübü hakkında tarz-ı hareket âcizlerince de pek muvâfık görülmüştür.*” cevabını vermiştir. Mustafa Kemal 8 Kasım 1919’da, İstanbul Çanakkale Mevki’-î Müstahkem Kumandanı Şevket Bey’e gönderdiği telgrafta ise, KTC’yi sert bir dille eleştirmektedir: “*Kürd Teâvün Cemiyeti’nin mevkiî ancak İstanbul olabilir. İngilizlerin himâyesini düşünen bu vatansızların Kürdlerle hiçbir münâsebeti yoktur. Bu gibilere mümâşakâr davranmaya da lüzûm yoktur.*” demektedir. Bu konuda bk. Nutuk [Vesikalar], Cilt: 3, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1962, 904; Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Cilt: 4, s. 148.

¹²⁴ BOA, MV. 217/519, (3 Kasım 1919).

Sonuç

Amaçsal çerçevesi ile üye yapılanmasını oluşturan Kürdistan Teâlî Cemiyeti, resmi makamlar nezdinde gerekli prosedürleri yerine getirmekle yasal bir hüviyet kazanmıştır. Yasal hüviyetin verdiği imkânla merkezde bağlı kuruluşlar, taşrada şubeler açabilen Kürdistan Teâlî Cemiyeti, şubeleri vasıtasıyla Kürt yoğunluklu bölgelerde etkili olma çabası vermiştir. Şubeler içinde en aktif Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nden bağımsız teşkil eden, sonradan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin bir şubesi halini alan Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti'dir. Diyarbakir Kürdistan Cemiyeti'ni farklı kılan hususlardan biri, Kürt coğrafyasında yasal olarak kurulan ve Kürdistan adını taşıyan ilk cemiyet olmasıdır. Şubeler, genel olarak çevreye yayılamadıkları ve halk tabanının desteğini alamadıkları bir süreçten geçmiştir. Başta Mustafa Kemal liderliğindeki Anadolu Hareketi olmak üzere, bölgedeki Osmanlı mülki makamlarının engellemeleri, merkezle taşra arasındaki kopukluk bunda etkili olmuştur. Sosyo-kültürel ve ekonomik koşullardan yoksun Kürt coğrafyasındaki şubeler, İstanbul merkezli Kürdistan Teâlî Cemiyeti ile bütünleşme zemini bulamamıştır. Esasında şubeler, halkın hem bilgiye erişiminde hem de millî bilinç ediniminde rol alarak bütünleşmeyi sağlayabilecek kanallardı. Ancak Kürt coğrafyasında Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin ve yayın organlarının amaçlarına hizmet edebilecek bir kitlenin oluşturulabilmesine katkı sağlayabilecek kentleşme, sanayileşme, yaygın okullaşma gibi yerel ve toplumsal ağlar yetersizdi. Diğer taraftan şubelerin zamansal olarak erken bir süreçte kapatılmaları da önemli bir engel teşkil etmiştir. Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin özellikle bağlı kuruluşlarının hem Kürt dili, edebiyatı, tarihi hem de Kürtlerin yaşadıkları siyasi ve sosyal sorunlar üzerine detaylı olmasa da erken bir süreçte kapatılmalarına karşın bazı girişimlerde buldukları söylenebilir. Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin bağımsızlığa dönük siyasi mahiyetinin belirgin bir hal alması, bağlı kuruluşlarla şubelerin Osmanlı hükümetlerinin ve özellikle meşru olma çabasındaki Anadolu Hareketi'nin şiddetli tepkisine maruz kalmalarına ve kapatılmaları sürecinin hızlanmasına yol açmıştır. Şubelere nazaran bağlı kuruluşların merkezde bulunmalarının verdiği avantajla daha etkin olabildikleri söylenebilir. Şöyle ki Kürtlerin aydın, okumuş kesimi ağırlıklı İstanbul'da ikamet etmekteydi. Mevcut kesimden bazıları devletin önemli kademelerinde yer almaktaydı ve bu sayede ellerinde imkân bulunmaktaydı. Başkent İstanbul; basın, dernek, cemiyet kurma bağlamında güçlü bir iletişim ve haberleşme ağı sağlamaktaydı. Neticede bağlı kuruluşlarda Kürt gençleri ve kadınları da rol üstelenebilmişlerdir.

Kaynaklar

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Belgeleri

- BEO 4579/343409/1, (19 Haziran 1919).
BEO 4579/343409/9, (11 Mayıs 1919).
DH. EUM. 6 ŞB. 53/78, (Sayfa 8/a).
DH. SAİD. d 4/106.
DH. ŞFR. 98/143/1, (13 Nisan 1919).
DH. ŞFR. 626/45/1-2-3, (16 Nisan 1919).
DH. ŞFR. 630/66/1, (16 Mayıs 1919).
DH. ŞFR. 631/128/1-5, (25 Mayıs 1919).
DH. ŞFR. 632/84/1, (28 Mayıs 1919).
DH. ŞFR. 633/53/3, (4 Haziran 1919).
DH. ŞFR. 635/18/1, (22 Haziran 1919).
DH. ŞFR. 636/80/1-2, (29 Haziran 1919).
DH. ŞFR. 637/60/2-3, (13 Temmuz 1919).
DH. ŞFR. 637/60/5, (15 Temmuz 1919).
DH. ŞFR. 638/54/1-2, (21 Temmuz 1919).
DH. ŞFR. 640/131/1, (7 Ağustos 1919).
DH. ŞFR. 659/130/1, (28 Şubat 1920).
EUM. AYŞ. 64/40, (Tarihsiz).
İ. DÜİT. 48/108/2, (13 Ocak 1920).
MV. 217/519, (3 Kasım 1919).

ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüt) Belgeleri

ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 85, Gömlek No: 35, Belge No: 35/3, 21-22 Haziran 1919.

ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 85, Gömlek No: 35, Belge No: 35/3-4, 21-22 Haziran 1919.

ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 48, Gömlek No: 56, Belge No: 56, 7 Temmuz 1919.

ATASE İstiklâl Arşivi, Kutu No: 48, Gömlek No: 63, Belge No: 63, 13 Haziran 1919.

TİTE (Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü) Belgeleri

AÜ, TİTE, Kutu No: 25 Gömlek No: 96, Belge No: 96001.

Sürelî Yayınlar

Alem-dâr, “Kürd Millet Fırkası”, 19 Temmuz 1919.

Alem-dâr, 5 Aralık 1919.

- İdrâk, “Fırkaların Millete Beyân-nâmesi”, 22 Temmuz 1919.
İfhâm, “Kürdlerin İntihâbata Tarz-ı İştirâkleri”, 14 Ekim 1919.
İstiklâl, “Kürd Kadınları Cemiyeti”, 9 Temmuz 1919.
Jîn, 6, 25 Aralık 1918.
Jîn, 7, 2 Ocak 1919.
Jîn, 10, 2 Şubat 1919.
Jîn, 20, 4 Haziran 1919.
Jîn, 21, 18 Haziran 1919.
Jîn, 22, 2 Temmuz 1919.
Jîn, 25, 2 Ekim 1919.
Jîn, 33, 9 Mart 1920.
Kürdistan, 8, 29 Mayıs 1919.
Kürdistan, 9, 11 Haziran 1919.
Kürdistan, 13, 31 Ağustos 1919.
Sabah, “Kürd Millet Fırkası’nın Tavzîhi”, 5 Kasım 1919.
Serbestî, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin Beyân-nâmesi”, 28 Nisan 1919.
Serbestî, “Tercümesi”, 28 Nisan 1919.
Serbestî, “Diyarbakir’de Kürd Kulüpleri”, 29 Nisan 1919.
Serbestî, “Kürd Lisânının Tedvini”, 29 Nisan 1919.
Serbestî, “Kürdistan’da Faaliyet”, 1 Mayıs 1919.
Serbestî, “Harput’ta Şu’be Küşâdı”, 1 Mayıs 1919.
Vakit, “Doktor Fuad Kimdir, Ne Yapmak İstiyordu?”, 7 Mayıs 1925.
Vakit, “Kürd Cemiyeti’nde Kimler İstiklâl, Kimler Muhtâriyyet Taraftarıymış?”, 19 Mayıs 1925.
Yenigün, “Kürd Millet Fırkası”, 5 Aralık 1919.

Telif ve İnceleme Eserler

- ALAKOM, R., “Araştırmalarda Adı Fazla Geçmeyen Bir Kuruluş Kürt Kadınları Teâlî Cemiyeti”, *Tarih ve Toplum Dergisi* 29, sy.171, (Mart 1998): 36-40.
ATALAY, Ö., *Siirt Tarihi*, İstanbul: Siirt Halkevi Yayınları, 1946.
Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Cilt 4, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996.
AYTEPE, O., “Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teâlî Cemiyeti”, *Tarih ve Toplum Dergisi* 29, sy.174, (Haziran 1998): 9-16.
BAJALAN, D. R., *Jön Kürtler*, çev. Burcu Yalçınkaya, İstanbul: Avesta Yayınları 2010.
BAYKAL, B. S., *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974.

BRUNIËSSËN, M. V., *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çev. Nevzat Kıracı v.d., İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

EKREM, C., *Muhtasar Hayatım*, Ankara: Beybun, Yayınları, 1992.

CLARK, J. H. ve ALTAY, S., “Cumhuriyet’in Öncesinde ve Erken Dönemlerinde Kürt Toplumunda Kadınlar”, *Diyarbakır Tebliğleri* içinde, Ed. Bülent Doğan, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

ÇAĞLAYAN, E., “*Tek Parti Dönemi’nde Diyarbakır (1923-195)*”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.

ÇAĞLAYAN, E., “Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Diyarbakır’daki Yansımaları (1908-1923)”, *Tarihte Kürtler ve Kürdistan: Osmanlı Dönemi Uluslararası Sempozyum* (Mardin Artuklu Üniversitesi & Selahaddin Üniversitesi-Erbil, 16-18 Nisan 2013).

DERSİMİ, M. N., *Kürdistan Tarihinde Dersim*, İstanbul: Doz Yayınları, 2012.

ESENGİN, K., *Millî Mücadele’de Hıyanet Yarışı*, Ankara: Ulusal Basımevi, 1969.

GÖĞEM, Z., *Kurmay Albay Daday’lı Halit Beğ Akmansü*, 1: 1954.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 5, Vesika 106 (Eylül 1953).

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 9, Belge 213.

HİMMETOĞLU, H., *Kurtuluş Savaşı’nda İstanbul ve Yardımları*, Cilt 1, İstanbul: Ülkü Matbaası, 1975.

TÜTENK, M. A., “Diyarbakır’in Son Altmış Yıllık (1892-1952) Vakaları”, *Kara-Amid*, 2, sy.6-7, (1970): 311-347.

KARADIŞ, Z., “*II. Meşrutiyet Dönemi’nden Lozan Barış Antlaşması’na Kadar Kürt Teâlî ve Teâvün Cemiyeti’nin Faaliyetleri*”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006.

Kürdistan Cemiyeti Nizâm-nâmesi.

MALMÎSANİJ, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2002.

MESUT, A., *İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)*, İstanbul: Doz Yayınları 1992.

Records of the Kurds Territory, Revolts and Nationalism 1831-1979, British Documentary Sources, Volume: 5, 1914-1920, Ed. A. L. P. Burdett. Cambridge University Publications, 2015.

Nutuk [Vesikalar], Cilt: 3, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1962.

SARIHAN, Z. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

TUNAYA, T. Z., *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

ZİNNAR, S. (Kadri Cemilpaşa), *Doza Kürdistan*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2014.